

عوامل پیش‌برنده و بازدارنده در توسعه کسب و کارهای کوچک و متوسط کشاورزی

بهمن خسروی پور^۱، الهام چنانی^۲

^۱ استاد و عضو هیئت علمی دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی خوزستان

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد ترویج و آموزش کشاورزی دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی خوزستان

نام نویسنده مسئول:

بهمن خسروی

چکیده

امروزه یکی از عوامل مهم در رشد ساختار صنعتی بسیاری کشورها، کسب و کارهای کوچک و متوسط به شمار می‌روند. این کسب و کارها برای اکثر کشورهای در حال پیشرفت که برای رشد ساختار اقتصادی خود تلاش می‌کنند بسیار مهم هستند. این واحدهای اقتصادی، با اینکه به سرمایه گذاری کمی نیاز دارند، اما بازدهی بیشتری دارند. راه اندازی و توسعه کسب و کارهای کوچک و متوسط در حوزه کشاورزی، می‌تواند هم برای بهره‌برداران بخش کشاورزی و هم برای دست اندرکاران این بخش به ویژه دانشجویان و دانش‌آموختگان رشته‌های کشاورزی حائز اهمیت باشد. علاوه بر آن برای جویندگان کار در بخش کشاورزی راه‌اندازی کسب و کارها می‌تواند به راحتی به عنوان فرصت شغلی برای آنان به شمار رود. از نشانه‌های مهم توسعه در بخش کشاورزی، توسعه کسب و کارهای کوچک و متوسط می‌باشد که موفقیت و یا شکست آن‌ها به عوامل متعددی بستگی دارد. مطالعه بر روی دلایل موفقیت یا شکست کسب و کارهای کوچک و متوسط می‌تواند کمک قابل توجهی به افزایش کارایی و بهبود عملکرد آنها کند. هدف از این مقاله، بررسی عوامل پیش‌برنده و بازدارنده کسب و کارهای کوچک و متوسط، می‌باشد. روش این تحقیق کتابخانه‌ای بوده است و نتایج این تحقیق نشان داد که علیرغم فعالیت‌های انجام شده، در تمامی بخش‌ها به ویژه کشاورزی، توسعه کسب و کارها، با مسایل و موانع متعددی مواجه شده و این بنگاه‌ها در دستیابی به اهداف از پیش تعیین شده خود به شکل بسیار ضعیفی عمل کرده‌اند.

واژگان کلیدی: کسب و کارها، اشتغال، توسعه، عوامل پیش‌برنده، عوامل بازدارنده.

مقدمه

کشاورزی یکی از ارکان اقتصاد است و توسعه آن مستلزم توجه ویژه به تمام عوامل تولیدی است. در سال‌های اخیر، مدارس دولتی و خصوصی در زمینه کشاورزی بسیار گسترش یافته است و پس از فارغ التحصیلی، تعداد زیادی از فارغ التحصیلان کشاورزی موفق به پیدا کردن شغل نیستند و در میان این گروه از فارغ التحصیلان بیکاری افزایش یافته است که به دیگر چالش‌های اجتماعی افزوده می‌شود. یکی از رویکردهای استخدام، ارائه کمک‌های کشاورزی به فارغ التحصیلان کشاورزی، شغلی است که می‌تواند به عنوان کارآفرین در ابتدای فعالیت‌های سودآور کوچک در بخش کشاورزی کار کند. این سیاست به عنوان یک ابزار حمایتی توسط دولت و بانک‌ها برای بهبود اشتغال فارغ التحصیلان کشاورزی استفاده شده است. در حقیقت، هسته پویایی جامعه شامل حرکت به سوی اقتصاد رقابتی، ایجاد بخش خصوصی، توسعه کارآفرینی و گسترش کسب و کارها می‌شود. امروزه کسب و کارها به عنوان عامل اصلی رشد ساختاری صنعتی در بسیاری از کشورها در نظر گرفته می‌شوند [۲۰].

راه اندازی و توسعه کسب و کارهای کوچک و متوسط در حوزه کشاورزی، می‌تواند هم برای بهره برداران بخش کشاورزی و هم برای دست اندرکاران این بخش به ویژه دانشجویان و دانش آموختگان رشته‌های کشاورزی حائز اهمیت باشد. علاوه بر آن برای جویندگان کار در بخش کشاورزی راه‌اندازی کسب و کارها می‌تواند به راحتی به عنوان فرصت شغلی برای آنان به شمار رود [۱۵]. کسب و کارهای کوچک و متوسط یک عنصر کلیدی از اقتصاد هستند که ۹۹ درصد از کل کسب و کارها را تشکیل می‌دهند [۲۵]. اهمیت کسب و کارهای کوچک و متوسط به عنوان سنگ بنای اکثر اقتصادها به طور گسترده‌ای به رسمیت شناخته شده است [۱۹]. و در سال‌های اخیر، به عنوان مهم‌ترین منبع برای ایجاد شغل در کشورهای پیشرفته و در حال پیشرفت شناخته شده‌اند و به دلیل کوچکی و سادگی در ساختار سازمانی این واحدها، دارای انعطاف پذیری خوبی در مقابله با تغییرات، قدرت رقابت در محیط بیرونی و توانایی زیاد برای بهبود عملکرد خود و رسیدن به اهداف برنامه‌ریزی شده شرکت با استفاده از منابع موجود برخوردار هستند [۸]. کسب و کارهای کوچک و متوسط می‌تواند اساس توسعه اقتصادی و منطقه‌ای به شمار روند و زمینه را برای استقرار منابع کشور فراهم کنند که نتیجه آن در سطح ملی و منطقه‌ای، افزایش درآمد و ایجاد شغل می‌باشد. همچنین، کسب و کارهای کوچک و متوسط نقش مهمی در جذب نیروی کار مازاد که ناشی از فعالیت‌های خصوصی سازی است، دارند [۴].

امروزه یکی از عامل مهم در رشد ساختار صنعتی بسیاری کشورها، کسب و کارهای کوچک و متوسط به شمار می‌روند. این کسب و کارها برای اکثر کشورهای در حال پیشرفت که برای رشد ساختار اقتصادی خود تلاش می‌کنند بسیار مهم هستند. این واحدهای اقتصادی، با اینکه به سرمایه گذاری کمی نیاز دارند، اما بازدهی بیشتری دارند [۱۰]. بسیاری از پژوهشگران بر این باورند که حل مشکل بیکاری، فقر و دستیابی به توسعه صنعتی در گروه توسعه کسب و کارهای کوچک و متوسط است. این کسب و کارها (بنگاه‌ها) در بسیاری از کشورهای جهان به عنوان مهم‌ترین برنامه اجرایی برای دستیابی به توزیع عادلانه درآمد و ثروت، ایجاد شغل، افزایش بهره‌وری و رشد اقتصادی محسوب می‌شوند [۱۳].

توسعه کسب و کارهای کوچک و متوسط باعث افزایش سطح دموکراسی و ایجاد یک جامعه متمدن خواهد شد. همچنین رشد این کسب و کارها، کارآفرینان را برای مشارکت در اقتصاد، سیاست و نظام‌های اجتماعی کشور تشویق می‌کند [۱]. در کشورهای در حال توسعه بنگاه‌های کوچک و متوسط اقتصادی مهم‌ترین منبع درآمد هستند و محلی برای کارآفرینی و اشتغال می‌باشند [۲۱]. بنابراین مطالعه بر روی دلایل موفقیت یا شکست کسب و کارهای کوچک و متوسط می‌تواند کمک قابل توجهی به افزایش کارایی و بهبود عملکرد آنها کند [۱].

کسب و کارهای کوچک و متوسط

بحث کسب و کارهای کوچک و متوسط به اواخر دهه ۵۰ و اوایل دهه ۶۰ میلادی باز می‌گردد. علت اصلی توجه به این کسب و کارها، مسئله ایجاد اشتغال و کاهش فقر می‌باشد. در ایران، توجه به کسب و کارهای کوچک و متوسط از سال ۱۳۸۴ آغاز شد و تا سال ۱۳۹۰ ادامه یافت [۱۲].

کسب و کارهای کوچک و متوسط مکانی جهت توسعه کارآفرینی، نوآوری و ریسک‌پذیری هستند که در نهایت باعث رشد بلند مدت و نیل به سوی پیشرفت و بزرگتر شدن شرکت میشود. موفقیت کسب و کارهای کوچک و متوسط موجب افزایش تولید ناخالص ملی و توسعه اقتصادی می‌شود. کسب و کارهای کوچک و متوسط مانند موتور محرک برای توسعه عمل می‌کند [۱۶]. با اینکه توسعه کسب و کارهای کوچک و متوسط شاخصی مهم در توسعه به شمار می‌رود اما متأسفانه در زمینه کشاورزی توجه زیادی به آن نشده است [۱۱]. اهمیت کسب و کارهای کوچک در ایجاد اشتغال، سهم آنها در تولید ناخالص داخلی، نیازهای فناورانه و نوآوری در تولید محصولات [۱۶]، توزیع ثروت در جامعه، توسعه مناطق حاشیه‌ای، تامین تولیدات مورد نیاز کشورها، تربیت نیروی انسانی مورد نیاز صنایع و کسب و کارهای بزرگ [۱۴]، افزایش شدت رقابت بازار، کاهش رقابت انحصاری [۳]، حائز اهمیت‌اند.

بررسی سهم کسب و کارهای کوچک و متوسط در ایجاد اشتغال، نشان دهنده‌ی آن است که بیش از ۹۵ درصد کل اشتغال ایجاد شده به این کسب و کارها متعلق است [۱۴]. از نشانه‌های مهم توسعه در بخش کشاورزی، توسعه کسب و کارهای کوچک و متوسط می‌باشد که موفقیت و یا شکست آن‌ها به عوامل متعددی بستگی دارد [۱۶].

اهمیت و نقش کسب و کارهای کوچک و متوسط در کشورهای توسعه یافته و کشورهای در حال توسعه در سال‌های اخیر در حال افزایش است که با ظهور فناوری‌های جدید در تولید و ارتباطات تحولاتی در کسب و کارها بوجود آمده که بر اهمیت آنها افزوده است [۵] و در این کشورها گسترش کسب و کارهای کوچک و متوسط به عنوان یکی از اسنراتژی‌های مهم افزایش اشتغال مورد توجه قرار گرفته است. ایجاد این کسب و کارها در بخش کشاورزی می‌تواند مهم‌ترین بخش سیاست‌های اشتغال را به خود اختصاص دهد و باعث حل مشکل بیکاری در کشور ایران باشد [۷].

دلایلی وجود دارد که بسیاری از کشورها کسب و کارهای خود را توسعه می‌دهند. به طور متوسط، کسب و کارها سطح کافی بهره‌وری را به دست می‌آورند. کسب و کارها با ایجاد فرصت شغلی، می‌توانند میزان بیکاری را کاهش دهند و در آینده پتانسیل رشد قابل توجهی برای شرکت‌های بزرگ دارند. بعضی از محققان می‌گویند یکی از مزیت‌های کسب و کارها، انعطاف‌پذیری نسبت به یک شرکت بزرگتر است [۱۸]. در حرکت به سمت نظام اقتصادی دانش مدار، کسب و کارهای کوچک و متوسط به عنوان زمینه‌ای برای بکارگیری نوآوری شناخته شده‌اند. این کسب و کارها با کمک کارآفرینان و با توجه به نیازهای بازار، ایده‌های جدیدی ارائه و با داشتن انعطاف‌پذیری بالا، پاسخ مناسبی به نیازهای مشتریان می‌دهند [۱۷].

کسب و کارهای کوچک و متوسط در کشورهای مختلف، شباهت‌های نزدیکی به هم دارند و به همین دلیل نمی‌توان تعریف یکسانی از آنها ارائه داد [۹] و هر کشوری بسته به مرحله توسعه اقتصادی و همچنین شرایط اجتماعی موجود در آن تعریفی ارائه کرده است [۱۹]؛ برای مثال اتحادیه اروپا برای کسب و کارهای کوچک و متوسط حداکثر ۲۵۰ نفر را در نظر گرفته است، در آمریکا ۵۰ نفر و در مالزی این تعداد ۱۵۰ نفر می‌باشد. در حالی که در ایران، کسب و کارها کمتر از ۵۰ نفر تعریف شده‌اند [۸].

کسب و کارهای کوچک و متوسط در مقایسه با شرکت‌های بزرگ، مزایای بیشتری دارند. این کسب کارها، دارای توانایی خلاقیت و نوآوری بیشتری می‌باشند و در مقابله با تغییرات محیطی انعطاف‌پذیرتر هستند علاوه بر آن به راحتی می‌توانند نظام‌های اطلاعاتی و ابزارهای مدیریتی خود را تغییر و یا دوباره طراحی کنند [۱].

ویژگی‌های کسب و کارهای کوچک و متوسط بخش کشاورزی

کسب و کارهای کوچک و متوسط بدلیل ویژگی‌های خاصی که دارند از کارکردهای بی‌بدیلی برخوردارند و نقش بسزایی در اقتصاد و تجارت جهانی ایفاء می‌کنند. برخی از این ویژگی‌ها عبارتند از:

- ✓ در مقابل تغییرات بازار و محیط انعطاف‌پذیرند.
- ✓ سرمایه اولیه مورد نیاز آنها محدود است.
- ✓ فعالیت و ابتکار عمل افراد سریعاً به نتیجه می‌رسد.
- ✓ کارایی سرمایه در این کسب و کارها بالاست.
- ✓ کارکنان این شرکت‌ها از انگیزه بالایی برخوردارند.
- ✓ این کسب و کارها محرک اصلی تحقق کارآفرینی هستند [۶].
- ✓ تقسیم کار سختی وجود ندارد.
- ✓ کارکنان برای چندین عملیات آموزش داده می‌شوند که آنها را قادر می‌سازد سریعتر به تغییرات در فرآیند کار تنظیم شوند.
- ✓ میزان استفاده از ماشین آلات تولید، وسایل حمل و نقل و سایر منابع به طور قابل توجهی بالاتر از شرکت‌های بزرگ است. از آنجا که کارآفرین به طور مداوم به دنبال کسب و کار جدید برای فعال کردن تجهیزات موجود است [۲۲].

موانع کسب و کارها

باوجود اینکه توجه زیادی به کسب و کارهای کوچک و متوسط میشود این واحدها با مشکلاتی روبرو هستند و این کسب و کارهای کوچک نتوانستند دارای مزیت نسبی نسبت به کسب و کارهای بزرگ در توسعه صنعتی و اقتصادی باشند همچنین به دلیل نداشتن اطلاع کافی از نیازهای بازار داخلی و خارجی، قدرت بازاریابی برای فروش محصولات ضعیف بوده و باعث ایجاد مشکل کمبود تقاضا برای محصولات خود شده است که در کاهش سود و فروش آنها تاثیر گذاشته است [۵]. در سال‌های اخیر کسب و کارهای کوچک و متوسط جایگاه مهمی در توسعه صنعتی و اقتصادی اکثر کشورها پیدا کرده‌اند اما در ایران با وجود اینکه این کسب و کارها بیش از ۹۸ درصد واحدهای کوچک

صنعتی و بیش از ۵۰ درصد کارکنان شاغل در بخش صنعت را در خود جای داده‌اند، نه تنها نقش موثری در توسعه صنعتی و اقتصادی ندارند، بلکه در سال‌های اخیر با شکست روبه‌رو شدند [۹]. در کشور ایران، تقریباً ۲۳ درصد از کسب و کارهای کوچک و متوسط در سال اول و حدود ۴۲ درصد در آخر سال پنجم از شروع فعالیت این کسب و کارها بنا به دلایلی با شکست روبه‌رو شدند که این مسئله ضرورت توجه به دلایل شکست این کسب و کارها را نشان می‌دهد [۲].

به طور خلاصه عمده موانع توسعه بنگاه‌های کوچک و متوسط را می‌توان به چهار دسته زیر تقسیم بندی نمود:

- موانع بازار
- موانع مالی
- عدم دسترسی به انواع گوناگون
- سیاست‌های دولت، مانند: ناتوانی در ایجاد محیط توانمندساز برای بنگاه‌های کوچک و متوسط، موانع اداری برای اخذ عوارض و فقدان نهادهای حل دعاوی احتمالی و غیره.
- فقدان مقیاس‌های لازم از جنبه‌های مختلف سرمایه، تولید و بازار
- فقدان محیط‌های مناسب رشد کسب و کار از جنبه‌های مختلف حقوقی، قانونی و...
- فقدان زیر ساخت‌های نرم افزاری و تشکیلاتی
- تولید با فناوری‌های کهنه و عدم دسترسی به تکنولوژی‌های نوین
- فقدان ارتباط منسجم با شبکه‌های بانکی و مالی کشور
- عدم وجود شبکه‌های همکاری میان بنگاه‌های [۵]
- فقدان ظرفیت فکری کارکنان و مدیران برای حل مشکلات شرکت
- مشکلات فنی که نتیجه بهره‌برداری از تولیدات منسوخ شده، فناوری‌های اطلاعاتی و نیروی کار کم ماهر.
- مشکلات سازمانی و فقدان دانش مالک در مورد اصول و شیوه‌های مدیریت مناسب، که در کوتاه مدت و دراز مدت به بقای شرکت کمک می‌کند
- بار مالیاتی بیش از حد [۲۳]..

عوامل پیش‌برنده‌ی کسب و کارها

با توجه به محدودیت بازار داخلی، برای رشد کسب و کارها، آنها باید فعالیت‌های خود را بین‌المللی کنند و در بازار جهانی سرمایه گذاری کنند [۲۳]. به طور کلی عوامل موثر بر موفقیت کسب و کارهای کوچک و متوسط:

- ✓ ویژگی‌های مدیران، نیروی کار بنگاه‌ها: سن مدیر، تحصیلات نیروی کار، تحصیلات مدیر، تعداد نیروی کار
- ✓ عوامل تولیدی: کیفیت محصول تولیدی، میزان محصول
- ✓ عوامل انسانی: مهارت مدیر، کارآفرینی مدیر، ریسک پذیری مدیر، مدیریت صحیح هزینه‌ها، توانایی مقابله با رویدادهای غیر منتظره، مهارت نیروی کار
- ✓ عوامل مالی و بازاریابی: دریافت یارانه دولتی، حمایت و مصوبات دولت از تولید، بیمه نمودن بنگاه، بازاریابی محصول، تنوع فعالیت‌ها، رقابت با سایر کسب و کارها [۱۴]
- ✓ استقرار و بهره‌گیری از فناوری اطلاعات و ارتباطات [۱۶].

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

با توجه به اهمیت بنگاه‌های کوچک و متوسط در رشد و توسعه اقتصادی، در سال‌های اخیر کشورهای مختلف به ویژه توسعه یافته به طور جدی بر روی تقویت و حمایت از این بنگاه‌ها متمرکز شده و توسعه آنها را به عنوان ابزاری حیاتی برای دستیابی به اهداف گسترده‌تر توسعه ملی مد نظر قرار داده‌اند. بر این اساس، در کشور در طول یک دهه گذشته کسب و کارهای کشاورزی ایران نیز مد نظر توسعه قرار گرفت و تلاش‌ها و برنامه‌های مختلفی برای گسترش این بنگاه‌ها به اجرا درآمد. هر چند علیرغم فعالیت‌های انجام شده، بررسی‌ها حاکی از آن است که در تمامی بخش‌ها به ویژه کشاورزی با توسعه کسب و کارها، مسایل و موانع متعددی مواجه شده و این بنگاه‌ها در دستیابی به اهداف از پیش تعیین شده خود به شکل بسیار ضعیفی عمل کرده‌اند. با این حال، درک بین کسب و کارها در روند بین المللی کردن هنوز ناشناخته است.

به هر حال، توسعه کسب و کارهای کوچک و متوسط به عنوان عامل مهم در ایجاد اشتغال جدید، افزایش بهبود اقتصادی و رشد کشورها به شمار می‌روند و به همین دلیل باید توجه خاصی به این واحدها شود. در همین راستا پیشنهاد می‌شود:

- ✓ افزایش میزان تسهیلات اعطایی دولت به کسب و کارهای کوچک و متوسط در بخش کشاورزی
- ✓ آموزش و توسعه مهارت‌های کارآفرینانه در میان مدیران کسب و کارهای کوچک و متوسط در بخش کشاورزی
- ✓ حذف ضوابط و مقررات دست و پاگیر و بوروکراسی در مسیر توسعه یا راه‌انداز کسب و کارهای کوچک و متوسط در بخش کشاورزی

منابع و مراجع

- [۱] آذر، عادل. صادقی، آرش و کردنائیج، اسدالله. (۱۳۹۱). اولویت بندی عوامل مؤثر بر موفقیت کسب و کارهای کوچک و متوسط حوزه فناوریهای برتر- رویکرد فرایند تحلیل شبکه‌های فازی. توسعه کارآفرینی، سال پنجم، جلد دوم، صص ۱۸۴-۱۶۵.
- [۲] آقاپور صباغی، محمد و چلداوی، لیلا. (۱۳۹۴). بررسی عوامل مؤثر بر عدم موفقیت بنگاه‌های زود بازده بخش کشاورزی شهرستان دشت آزادگان. اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال بیست و سوم، شماره ۹۲.
- [۳] امیری، یاسر. سالارزهی، حبیب‌الله و پریش، رقیه. (۱۳۹۰). شناسایی و اولویت بندی عوامل مؤثر بر پیاده‌سازی کسب و کار الکترونیک در شرکت‌های کوچک و متوسط با استفاده از MADM فازی. پژوهش نامه مدیریت تحول، سال سوم، شماره ۶.
- [۴] امین بیدختی، علی‌اکبر و زرگر، مجتبی. (۱۳۹۰ الف). آسیب‌شناسی بنگاه‌های کوچک و بیان (SMEs) و متوسط راهبردهای عملی برای حمایت از آنها (بررسی موردی: استان سمنان). فرایند مدیریت و توسعه، شماره ۷۸.
- [۵] امین بیدختی، علی‌اکبر و زرگر، مجتبی. (۱۳۹۰ ب). بررسی موانع موجود در توسعه بنگاه‌های کوچک و متوسط (SMEs) و ارائه چارچوب حمایت از این بنگاه‌ها. مجله کار و جامعه، ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی، شماره ۱۳۸.
- [۶] خسروی پور، بهمن و شبانی، کبری. (۱۳۹۰). بنگاه‌های کوچک و متوسط راهکاری برای اشتغال دانش‌آموختگان بخش کشاورزی. همایش اشتغال دانش‌آموختگان کشاورزی و منابع طبیعی، تهران.
- [۷] رجائی، یدالله. خیری، شقایق و سلیمی، محمدباقر. (۱۳۹۴). نقش تسهیلات پراختی بانک کشاورزی به بنگاه‌های زود بازده (SME) در ایجاد اشتغال و تولید بخش کشاورزی از دیدگاه مشتریان بانک. نشریه کارآفرینی و کشاورزی، سال دوم، شماره ۳.
- [۸] رضائی، روح اله و صفا، لیلا. (۱۳۹۵). بررسی موانع توسعه بنگاه‌های کوچک و متوسط اقتصادی زودبازده و کارآفرین کشاورزی در استان زنجان. مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، دوره ۴۷-۲، شماره ۱، صص ۶۹-۷۹.
- [۹] سالارزهی، حبیب‌الله و شهبازی منشادی، مهرداد. (۱۳۹۵). شناسایی و اولویت بندی عوامل راهبردی مؤثر بر کسب و کارهای کوچک و متوسط با استفاده از رویکرد تحلیل سلسله مراتبی. توسعه کارآفرینی، دوره ۹، شماره ۱، صص ۱۳۷-۱۱۹.
- [۱۰] عظیم زاده، مرتضی. احسانی، محمد. کردنائیج، اسدالله. کوزه‌چیان، هاشم و پیترز، برندا. (۱۳۹۳). مدلی برای راه‌اندازی کسب و کارهای کوچک و متوسط ورزشی. دوفصلنامه مدیریت و توسعه ورزش، شماره ۱ (پیاپی ۴)، صص ۶۸-۵۱.
- [۱۱] علی‌میرزایی، عرفان، اسدی، علی و طهماسبی، مریم. (۱۳۹۰). موانع بنگاه‌های کوچک و متوسط کارآفرین روستایی در استان خوزستان (مطالعه موردی: صنایع تکمیلی خرما). فصلنامه توسعه کارآفرینی، سال سوم، شماره دوازدهم، صص ۱۸۴-۱۶۵.
- [۱۲] فغفور، حدیث و زراعت کیش، یعقوب. (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی بنگاه‌های کوچک و متوسط (SMEs) بخش کشاورزی در استان کردستان. اقتصاد کشاورزی، جلد ۱۰، شماره ۲، صص ۹۳-۱۰۹.
- [۱۳] کرمی بنماران، زهرا. غنیان، منصور. خسروی پور، بهمن و برادران، مسعود. (۱۳۹۲). زمینه‌یابی فعالیت بنگاه‌های اقتصادی کوچک و متوسط با محوریت گردشگری روستایی در بخش کن استان تهران. مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، ۲(۵)، صص ۱۲۷-۱۱۰.
- [۱۴] ملاشاهی، غلامعباس. ظریفیان، شاپور و سارانی، ولی اله. (۱۳۹۴). عوامل مؤثر بر موفقیت کسب و کارهای کوچک و متوسط زراعی و باغی شهرستان زابل. مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، دوره ۴۶-۲، شماره ۴، صص ۷۳۹-۷۴۸.
- [۱۵] موحدی، رضا. (۱۳۹۳). راه‌اندازی کسب و کارهای الکترونیکی در کشاورزی. نشریه کارآفرینی در کشاورزی، جلد دوم، شماره ۳.
- [۱۶] نیساری، محمد. کریمی، آصف و احمدپور داریانی، محمود. (۱۳۹۴). تحلیل عوامل مؤثر بر توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات در کسب و کارهای کارآفرینانه (مورد مطالعه کسب و کارهای کوچک و متوسط کشاورزی استان زنجان). فصلنامه علمی، پژوهشی ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی، دوره ۵ پنجم، شماره دوم، صص ۲۴-۱.

- [۱۷] یزدانی زنگنه، مریم و خسروی پور، بهمن. (۱۳۸۹). مؤلفه‌های موثر بر پذیرش تجارت الکترونیک از سوی بنگاه‌های کوچک و متوسط در بخش کشاورزی. فصلنامه تخصصی پارک‌ها و مراکز رشد، سال هفتم، شماره ۲۵.
- [18] Eravia, D., & Handayani, T. (2015). The Opportunities and Threats of Small and Medium Enterprises in Pekanbaru: Comparison between SMEs in Food and Restaurant Industries. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 169, 88-97.
- [19] Kartiwi, M., & MacGregor, R. C. (2007). Electronic commerce adoption barriers in small to medium-sized enterprises (SMEs) in developed and developing countries: A cross-country comparison. *Journal of Electronic Commerce in Organizations (JECO)*, 5(3), 35-51.
- [20] Khoshnodifar, Z., Ghonji, M., Mazlounzadeh, S. M., & Abdollahi, V. (2016). Effect of communication channels on success rate of entrepreneurial SMEs in the agricultural sector (a case study). *Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences*, 15(1), 83-90.
- [21] Kotelnikov, V., & Kim, H. (2007). Small and Medium Enterprises and ICT, Asia-Pacific Development Information Programme e-Primers for the Information Economy. Society and Polity, (APCICT).
- [22] Maletić, R., & Ceranić, S. (2010). Small and medium enterprises as development factor of agribusiness in Republic of Serbia. *Applied Studies in Agribusiness and Commerce—APSTRACT* Agroinform Publishing House, Budapest.. Available at: [http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/91130/2/7_Maletic% 20Small_Apstract. pdf](http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/91130/2/7_Maletic%20Small_Apstract.pdf).
- [23] Michael, M. S., Saban, G., & Abdurahman, A. Z. A. (2016). Factors Affecting Non-exporting Small and Medium Enterprises' Intention to Export: Resource Based Approach. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 224, 199-206.
- [24] Neto, G. C. O., Leite, R. R., Shibao, F. Y., & Lucato, W. C. (2017). Framework to overcome barriers in the implementation of cleaner production in small and medium-sized enterprises: Multiple case studies in Brazil. *Journal of Cleaner Production*, 142, 50-62.
- [25] Phuangrod, K., Lerkiatbundit, S., & Aujiraponpan, S. (2017). Factor affecting innovativeness of small and medium enterprises in the five southern border provinces. *Kasetsart Journal of Social Sciences*.